

Byzantina Symmeikta

Vol 28 (2018)

BYZANTINA SYMMEIKTA 28

Βιβλιοκρισία: Charles BARBER / Stratis PAPAIOANNOU, εκδ., Michael Psellos on Literature and Art: A Byzantine Perspective on Aesthetics, [Michael Psellos in Translation], University of Notre Dame Press, Notre Dame/Indiana 2017

Marina LOUKAKI

doi: [10.12681/byzsym.18464](https://doi.org/10.12681/byzsym.18464)

Copyright © 2018, Marina LOUKAKI

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

LOUKAKI, M. (2018). Βιβλιοκρισία: Charles BARBER / Stratis PAPAIOANNOU, εκδ., Michael Psellos on Literature and Art: A Byzantine Perspective on Aesthetics, [Michael Psellos in Translation], University of Notre Dame Press, Notre Dame/Indiana 2017. *Byzantina Symmeikta*, 28, 425–430. <https://doi.org/10.12681/byzsym.18464>

CHARLES BARBER – STRATIS PAPAIOANNOU (εκδ.), *Michael Psellos on Literature and Art: A Byzantine Perspective on Aesthetics* [Michael Psellos in Translation], University of Notre Dame Press, Notre Dame/Indiana 2017, σσ. xvi+429. ISBN 978-0-268-10048-3

Ένας ακόμη τόμος προστέθηκε πρόσφατα στη σειρά *Michael Psellos in translation*, που διευθύνει ο βυζαντινολόγος καθηγητής Αντώνιος Καλδέλλης (Ohio State University), για τον εκδοτικό οίκο Notre Dame Press του ομώνυμου αμερικανικού καθολικού πανεπιστημίου¹. Με τις αγγλικές μεταφράσεις έργων του Μιχαήλ Ψελλού, στόχος της σειράς είναι, όπως αναφέρεται στο σχετικό σημείωμα του εκδοτικού οίκου, να «προσφέρει στους ιστορικούς του Μεσαίωνα καθώς και στο ενημερωμένο κοινό και τους φοιτητές ένα πολύτιμο εργαλείο για να κατανοήσουν και να αποτιμήσουν τις πνευματικές φιλοδοξίες αυτής της προσωπικότητας που υπήρξε καθοριστική για την ανάπτυξη της μεσαιωνικής σκέψης». Ακριβώς αυτόν τον σκοπό επιτελεί άριστα ο συλλογικός τόμος που εξέδωσαν ο Charles Barber και ο Στρατής Παπαϊωάννου, με τη συνδρομή μιας πλειάδας συνεργατών. Τριάντα κείμενα του Ψελλού, είτε αυτοτελή, είτε αποσπάσματα, στα οποία αποτυπώνονται η θεωρητική και κριτική του σκέψη, οι αισθητικές απόψεις και οι προτιμήσεις του για τη λογοτεχνία –συγκεκριμένα τη ρητορική– και τα έργα τέχνης, σχολιάστηκαν και μεταφράστηκαν στα αγγλικά, καταναμημένα σε δύο ενότητες, τη λογοτεχνία και την τέχνη. Τα κείμενα συνοδεύει ένα ευρετήριο ελληνικών ρητορικών όρων με την απόδοσή τους στα

---

1. Έχουν προηγηθεί: 1. *Mothers and Sons, Fathers and Daughters: The Byzantine Family of Michael Psellos*, ed. and trans. by A. KALDELLIS with contributions by D. JENKINS and STR. PAPAIOANNOU, Notre Dame 2006· 2. *Psellos and the Patriarchs: Letters and Funeral Orations for Keroullarios, Leichoudes and Xiphilinos*, trans. by A. KALDELLIS and I. POLEMIS, Notre Dams 2015.

αγγλικά και αντιστρόφως, ιδιαίτερα βοηθητικό και χρήσιμο όχι μόνο στους μελετητές του Ψελλού, αλλά και σε όλους όσους ασχολούνται με τη ρητορική, αρχαία και βυζαντινή. Με εξαιρετική προσοχή έχει γίνει και η επιλογή της στοχευμένης βιβλιογραφίας που παρατίθεται στο τέλος του βιβλίου.

Στη γενική εισαγωγή του τόμου (σσ. 1-7), που υπογράφει ο Στρατής Παπαϊωάννου, γίνεται λόγος για τον σκοπό της επιλογής των συγκεκριμένων κεμένων. Ακριβέστερα, πέραν της επιδίωξης να καταστεί γνωστή στο ευρύτερο κοινό μια πλευρά της συγγραφικής δραστηριότητας του Μιχαήλ Ψελλού, η οποία είναι γνωστή μόνο στους ειδικούς, το συγκεκριμένο έργο φιλοδοξεί να συμβάλει στην ιστορία της προ νεωτερικής (προ μοντέρνας) αισθητικής. Σημαντική η εκ προοιμίου διευκρίνιση ότι η διαίρεση και η κατάταξη των κεμένων σε λογοτεχνία και τέχνη είναι μάλλον συμβατική και ανταποκρίνεται στη σύγχρονη αντίληψη περί αισθητικής. Για τον Ψελλό και τους αναγνώστες της εποχής του όλα τα κείμενα αυτά εθεωρούντο ρητορική και φιλοσοφία. Ακολουθεί μια σύντομη αλλά πολύ κατατοπιστική βιογραφία και εργογραφία του συγγραφέα (σσ. 3-7).

Στο πρώτο μέρος, που επιγράφεται *Περί Λογοτεχνίας*, με την επεξήγηση *Ρητορική και Λόγοι* (σσ. 11-244), προτάσσεται διαφωτιστική εισαγωγή του Στρατή Παπαϊωάννου για τα δεκατέσσερα κείμενα που απαρτίζουν την ενότητα, τα οποία συγκροτούν ένα corpus γραπτών του Ψελλού που προσφέρουν με συμπαγή τρόπο θεωρητικούς προβληματισμούς για τον λογοτεχνικό λόγο και αποτελούν μια καλή εισαγωγή τόσο στη λογοτεχνική αισθητική του Ψελλού, όσο και γενικότερα στη βυζαντινή ρητορική θεωρία. Ωστόσο, τονίζεται ότι τα σχόλια και οι αναφορές του Ψελλού σε ζητήματα λογοτεχνίας δεν εξαντλούνται σε αυτά μόνο τα κείμενα, αλλά εντοπίζονται και σε πολλά άλλα έργα του. Αναγνώστες/ακροατές τους πρέπει να ήταν οι μαθητές, οι στενοί φίλοι και οι συνάδελφοι του Ψελλού, οι οποίοι μαζί με τον συγγραφέα πιθανόν φρόντισαν για τη χειρόγραφη διατήρηση και διάδοσή τους.

Τα δεκατέσσερα κείμενα μπορούν να διακριθούν σε τρεις υποκατηγορίες: στην πρώτη ανήκουν τα πέντε πρώτα που αναφέρονται σε τεχνικά θέματα ρητορικού ύφους, συνοψίζοντας ως επί το πλείστον αρχαιότερα θεωρητικά κείμενα και εγχειρίδια περί ρητορικής της ελληνορωμαϊκής εποχής. Την επόμενη υποκατηγορία απαρτίζουν έξι κείμενα (τα υπ. αριθμ. 6, 7, 8, 10, 11, 12), τα οποία περιέχουν στοχασμούς, κρίσεις και παρατηρήσεις περί του ύφους και του τρόπου έκφρασης συγκεκριμένων συγγραφέων, όπως Θουκυδίδη, Λυσία, Ευριπίδη, Πλάτωνα, Ισοκράτη, Δημοσθένη, Πλουτάρχου, Αίλιου Αριστεΐδη,

Λουκιανού, Φιλοστράτου, Γρηγορίου Ναζιανζηνού, Ιωάννη Χρυσοστόμου, Βασιλείου Καισαρείας, Γρηγορίου Νύσσης, Γεωργίου Πισίδη, και λογοτεχνικών έργων, όπως των μυθιστορημάτων *Λευκίππη και Κλειτοφών* του Αχιλλέα Τάτιου και *Αιθιοπικά* ή *Θεαγένης και Χαρίκλεια* του Ηλιοδώρου. Στην τρίτη κατηγορία εντάσσονται τρία κείμενα (τα υπ. αρ. 9, 13 και 14) *sui generis*, όπως τα χαρακτηρίζει ο Παπαϊωάννου, στην ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνικής κριτικής: ενώ τα δύο πρώτα είναι έργα θεολογικού (σχόλια σε δύο φράσεις του Γρηγορίου Ναζιανζηνού) και αγιολογικού προσανατολισμού (εγκώμιο του Συμεών Μεταφραστή), ο συγγραφέας αφιερώνει μεγάλο μέρος στη ρητορική ανάλυση ή τη λογοτεχνική αποτίμηση. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον και μοναδικό είναι το τελευταίο κείμενο, στο οποίο περιγράφεται γλαφυρά το ενδιαφέρον των Κωνσταντινουπολιτών και η κοσμοσυρροή στον ναό της Παναγίας (Αγία Σορός) στα Χαλκοκρατεία για να παρακολουθήσουν τη δημόσια ανάγνωση βίου αγίου. Ο Ψελλός σχολιάζει και εγκωμιάζει την παραστατικότητα του τρόπου εκφώνησής της από τον μοναχό Ιωάννη Κρουστουλά και την επίδραση που ασκούσε στους ακροατές².

Η εισαγωγή στο πρώτο μέρος του βιβλίου τελειώνει με δύο καιρίες γενικές παρατηρήσεις για την σκέψη του Ψελλού που αξίζει να σημειώσουμε: 1. Ο Ψελλός δίνει έμφαση στη συναισθηματική φύση και δύναμη του ρητορικού λόγου, η οποία διεγείρει συναισθήματα (πάθος) στους αναγνώστες και ακροατές. Στη ρητορική του θεωρία, σε αντίθεση με τους προγενεστέρους του ή τους συγχρόνους του Άραβες και Λατίνους, δίνει προτεραιότητα στην ομορφιά και την ευχαρίστηση, στη μορφή και την έκφρασή της, στο υλικό στοιχείο και το συναίσθημα και δεν ασχολείται με την ηθική πλευρά της συγγραφής και της ανάγνωσης. 2. Θεωρεί τον ρήτορα ως αυτόνομο δημιουργό του ρητορικού λόγου, του οποίου η δημιουργικότητα οφείλεται αποκλειστικά σε αυτόν και όχι σε κάποια θεία έμπνευση ή στον καταναγκασμό που συνεπάγεται για τον συγγραφέα η ύπαρξη της μακροαίωνης ρητορικής παράδοσης. Επιπλέον ο Ψελλός

---

2. Το μεγάλο ενδιαφέρον του πλήθους να παρακολουθεί αναγνώσεις βίων αγίων στον ναό της Παναγίας (Αγία Σορός) στα Χαλκοκρατεία επιβεβαιώνεται και έναν αιώνα αργότερα από τον Ιωάννη Απόκανο. Ο κόσμος είχε δυσανασχετήσει όταν περικόπηκε η ανάγνωση του βίου του αγίου Ξενοφώντος, για να διαβάσει ο Ιωάννης Κασταμονίτης λόγο του προς τιμήν του Γρηγορίου του Θεολόγου (Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ – ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Έπιγράμματα Ιωάννου του Άποκαύκου, Άθηνά 15 (1903), 470*). Βλ. και Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Ιωάννης Κασταμονίτης, Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 22], Θεσσαλονίκη 1988, 94.

τονίζει τον παραστατικό και θεατρικό χαρακτήρα του ρητορικού παιχνιδιού και, όπως λέει ο Παπαϊωάννου, «οραματίζεται έναν συγγραφέα που μπορεί να γίνει ηθοποιός με πολλά προσώπεια μέσα στο γραπτό του, να γίνει δηλαδή ένας λογοτεχνικός συγγραφέας» (σ. 19).

Μεταφράζονται και σχολιάζονται τα εξής κείμενα, για το καθένα από τα οποία προτάσσεται εισαγωγή με σημαντικές πληροφορίες για την κατανόηση του έργου και στοιχεία για τις εκδόσεις και τις μεταφράσεις του³:

1. *Σύνοψις τῶν ρητορικῶν ἰδεῶν* (βασίζεται στο *Περὶ Ἰδεῶν* του Ερμογένη): Στρατής Παπαϊωάννου εισαγωγή και σχόλια, μετάφραση με τη συνεργασία του Christopher M. Geadrities.

2. *Σύνοψις τῆς ρητορικῆς διὰ στίχων πρὸς τὸν αὐτὸν βασιλέα* (βασίζεται στο corpus του Ερμογένη): Jeffrey Walker, εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια.

3. *Περὶ συνθήκης τῶν τοῦ λόγου μερῶν* (βασίζεται στο *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων* του Διονύσιου Αλικαρνασσεά): Anthony Littlewood εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

4. *Περὶ ρητορικῆς* (βασίζεται στο *Τέχνη Ρητορικὴ* του Λογγίνου): Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση σχόλια.

5. *Περὶ τραγωδίας*: Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

6. *Περὶ χαρακτήρων συγγραμμάτων τινῶν*: Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

7. *Χαρακτήρες Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Χρυσόστομου καὶ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης*: Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

8. *Λόγος σχεδιασθεὶς πρὸς Πόθον βεστάρχην ἀξιῶσαντα αὐτὸν γράψαι περὶ τοῦ θεολογικοῦ χαρακτήρος*: Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

9α. *Εἰς τὸ θεολογικὸν ῥητὸν τὸ «δέον τὰ ἐναντία τῷ ἐναντίῳ καρποῦσθαι»* (Γρηγ. Ναζ. *Or.* 40.24), και 9β. «ἐπ' οὐδενὸς οὐν τῶν ἀπάντων οὐκ ἔστιν ἐφ' ὧ τῷ οὐχὶ τῶν ἀπάντων» (Γρηγ. Ναζ., *Or.* 43.1): Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

10. *Εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον*: Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή και σχόλια, μετάφραση με τη συνεργασία του Christopher M. Geadrities.

11. *Τίς ἐστίχιξε κρεῖττον, ὁ Εὐριπίδης ἢ ὁ Πισίδης*: Anthony Littlewood, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

3. Παραθέτουμε τον ελληνικό τίτλο του κάθε έργου, ο οποίος δεν αναφέρεται πάντα στο βιβλίο.

12. *Τίς ἡ διάκρισις τῶν συγγραμμάτων, ὧν τῷ μὲν Χαρίκλεια, τῷ δὲ Λευκίππῃ ὑποθέσεις καθεστήκατον;* Anthony Littlewood εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

13. *Ἐγκώμιον εἰς τὸν Μεταφραστὴν κῆρ Συμεών.* Elizabeth A. Fischer, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

14. *Ἐγκώμιον εἰς τὸν μοναχὸν Ἰωάννην τὸν Κρουστουλᾶν ἀναγνόντα ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφῷ:* Στρατῆς Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου περιλαμβάνει γραπτά του Ψελλού σχετικά με την πρόσληψη έργων τέχνης και τις αντιλήψεις του περί αισθητικής. Από τα επιλεγμένα κείμενα αλλά και όπως υπογραμμίζει ο Charles Barber στη γενική εισαγωγή στην ενότητα, γίνεται φανερό πως απόψεις και στοχασμοί του Ψελλού σχετικά με τη θέαση έργων τέχνης εντοπίζονται διάσπαρτες σε πολλά και εντελώς διαφορετικά είδη έργων του. Συνοψίζοντας, ο Barber επισημαίνει ότι ουσιαστικά η οπτική αισθητική του Ψελλού, όπως αυτή εκφράζεται σαφώς στα κείμενα που επιλέχθηκαν, είναι κυρίως επηρεασμένη από τις ιδέες του χριστιανισμού και του νεοπλατωνισμού. Ο βυζαντινός λόγιος δείχνει μεγάλο ενδιαφέρον, σχολιάζει και απολαμβάνει τις φυσικές αρετές των αντικειμένων που ικανοποιούν τις αισθήσεις, αλλά συγχρόνως αδιαφορεί για αυτές και επιθυμεί να αρθεί διανοητικά πάνω από αυτές. Διακρίνει το αισθητό από το νοητό, το υλικό από το πνευματικό, το ανθρώπινο από το θεϊκό. Αυτή η αισθητική του τοποθέτηση τον οδηγεί να αναπτύξει μια συνεπή και ιεραρχημένη πρόσληψη της τέχνης, ώστε ακόμα και όταν απολαμβάνει την ανθρώπινη δημιουργικότητα, να δίνει το προβάδισμα στο κάλλος και το υποκείμενο που προηγείται και κατακλύζει το έργο τέχνης. Οι δύο αυτοί αντιληπτικοί τρόποι, ο πνευματικός και ο αισθητός, διατρέχουν όλο το έργο του Ψελλού. Σταθερά επίσης στα σχόλια του Ψελλού για την τέχνη εκφράζεται και μια ηθική πλευρά στο ζήτημα της θέασης. Η ετοιμότητα του θεατή να δει δεν είναι εφικτή μόνο με τη διανοητική προετοιμασία, αλλά έχει σχέση και με την ηθική του.

Τα κείμενα που μεταφράζονται και σχολιάζονται είναι τα εξής:

15. *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν:* Charles Barber και David Jenkins, εισαγωγή, μετάφραση σχόλια.

16α. *Περὶ κάλλους,* απόσπασμα από το *Περὶ διαλεκτικῆς, εὐδαιμονίας καὶ τοῦ καλοῦ* (στ. 68-83) και 16β *Περὶ νοητοῦ κάλλους:* Charles Barber και David Jenkins, εισαγωγή, μετάφραση σχόλια.

17. *Πρὸς τὸν βασιλέα τὸν Δούκαν* (περὶ ενός γλυπτῶν και μιας επιγραφῆς): Αντώνιος Καλδέλλης, εισαγωγή και σχόλια, μετάφραση με τη συνεργασία του Δημήτριου Κριτσωτάκη.

18α. *Ἐκφρασις ἢ ἀλληγορία* και 18β. *Ἐκφρασις εἰς Ἐρωτα ἐγγεγλυμμένον λίθῳ*: Χριστίνα Αγγελίδη, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

19. Ἐκφραση εικόνας της Σταύρωσης, απόσπασμα (στ. 634-879) από τον *Λόγον εἰς τὴν σταύρωσιν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*: Charles Barber και Elizabeth A. Fischer, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

20. *Λόγος ἐπὶ τῷ ἐν Βλαχέρναις γεγονότι θαύματι*: Elizabeth A. Fischer, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

21. Μια θαυματουργή εικόνα της Παναγίας, απόσπασμα (παρ. 17-18) από το *Ἐγκώμιον εἰς τινὰ Νικόλαον μοναχὸν γενόμενον καθηγούμενον τῆς ἐν τῷ Ὀλύμπῳ μονῆς τῆς Ἱσραϊαίας Πηγῆς*: Charles Barber, David Jenkins και Στρατῆς Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

22. Η αυτοκράτειρα Ζωὴ και ο Χριστὸς Αντιφωνητής, απόσπασμα από την *Χρονογραφία* (6.66): Charles Barber, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

23. Πέντε επιλεγμένες επιστολές περὶ τέχνης και αισθητικῆς, με παράθεση και του ελληνικού κειμένου: Charles Barber, εισαγωγή, Στρατῆς Παπαϊωάννου κριτική έκδοση του ελληνικού κειμένου, Charles Barber, David Jenkins και Στρατῆς Παπαϊωάννου, μετάφραση και σχόλια.

Εἶναι γεγονός πως η μεταφορά σε μια σύγχρονη γλώσσα κειμένων προγενέστερων εποχῶν βοηθά τους νέους σπουδαστές φιλολογίας που δυσκολεύονται ακόμη στην κατανόηση μιας αρχαιότερης γλώσσας, διευκολύνει επίσης τους ενδιαφερόμενους ερευνητές άλλων ειδικοτήτων που δεν εἶναι υποχρεωμένοι να την γνωρίζουν. Από την άλλη πλευρά όμως κάθε μετάφραση αρχαίου κειμένου δεν εἶναι απλῶς μια μεταφορά του σε ομιλούμενη γλώσσα· εκφράζει παράλληλα την ερμηνευτική προσέγγιση του μελετητή του και, πέρα από τα συνοδευτικά σχόλια και τις αναλύσεις, εἶναι η ἴδια μια πρόταση για προβληματισμό και διάλογο με την ερευνητική κοινότητα των ειδικῶν. Η θεματικά στοχευμένη αυτή συλλογή μεταφράσεων ποικίλων γραπτῶν του Ψελλοῦ εἶναι, λοιπόν, από πολλές απόψεις ἐξαιρετικά ενδιαφέρουσα, σημαντική και χρήσιμη.

ΜΑΡΙΝΑ ΛΟΥΚΑΚΗ
Πανεπιστήμιο Αθηνῶν